

Реферат на тему: "Герої й антигерої в історичних романах І. Нечуя-Левицького"

Іван Нечуй-Левицький

ГЕРОЇ Й АНТИГЕРОЇ В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ І. НЕЧУЯ ЛЕВИЦЬКОГО

Історична проза на українському ґрунті має давню історію та заслужену шану, її витоки потрібно шукати в народних піснях та переказах, життійній літературі, літописах, поемах і драмах на історичну тему. На початку XIX ст. з'являються перші публікації історичних пісень і дум: збірники Цертелєва (1819), Максимовича (1827, 1834, 1849). Така зацікавленість національним минулим була не випадковою: вона пов'язана із зародженням нового політико-культурного мислення в Європі, що відбилося на становленні нового літературного напрямку — романтизму, характерною рисою якого було звернення до історії. Ці ідеї прижилися й на українському ґрунті, незважаючи на цілковите ігнорування царизмом національних проблем. У культурно-громадських осередках України поступово поширювалися думки про вагу рідного слова, історичної минувшини.

На початок 30-х років XIX ст. припадає пік активності українських романтиків. Саме в цей час починає інтенсивно розвиватись етнографія, історіографія, з'являються нариси з історії України Д.Бантиш-Каменського, науково-історичні розвідки О.Бодянського, М.Костомарова, П.Куліша, "Історія Русів", перевидаються літописи. Розвиток історичної науки дав поштовх для відтворення історичного минулого в художній літературі: твори П.Білецького-Носенка, Є.Гребінки, М.Гоголя, О.Кузьмича, П.Куліша, пізніше М.Старицького, І.Нечуя-Левицького, Ор.Левицького, А.Кашенка.

Звернення письменників до історичного минулого не було випадковим, оскільки зумовлювалося життям українського народу, сповненим величезними історичними зрухами. Найбільше уваги письменники приділяли періодам історії України, коли вона була незалежною або автономною державою, тим самим протиставляючи її сучасному становищу українського народу, який утратив свою державність, перебував під соціально-національним гнітом Російської імперії. Вони усвідомлювали, що в умовах бездержавності звернення до історичного минулого є справою політичною, але використовували його не тільки як засіб політичної агітації, "...а включали його в систему культурно-політичних та естетичних цінностей українського народу" 1.

І.Нечуй-Левицький приступає до написання брошур та романів на історичну тему тоді, коли його твори на соціально-побутові теми давно вже стали класикою української літератури. (.Франко, характеризуючи свого сучасника, "назвав його "великим артистом зору, колосальним всеобіймаючим оком України". Це дає підстави говорити про широкий тематичний діапазон творчості митця.

Перші свої історичні студії прозаїк розпочав на початку 70-х років, у час так

званого "безчасся", коли інтелігенція повністю зневірилась у старих ідеалах, і моральна криза торкнулася всіх прошарків суспільства. У той час побачили світ історико-популярні брошури І.Нечуя-Левицького: "Унія і Петро Могила, київський митрополит", "Перші київські князі Олег, Ігор, Святослав і святий Володимир і його потомки", "Татари і Литва на Україні", "Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина", "Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький", "Руїна на Україні. Українські гетьмани Дорошенко, Многогрішний та Самойлович", які були "одним із перших систематизованих популярних викладів історії України" 2. І.Нечуй-Левицький своє завдання вбачав у тому, щоб дати белетризований виклад історії України, опертою на такі достовірні історичні факти, які б могли викликати справжній інтерес народу до свого минулого. Добре знаючи з дитинства народні думи та історичні пісні, спираючись на козацькі літописи С. Величка, Г.Грабянки, Самовидця та історичні монографії Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича, М.Костомарова, письменник адресує ці брошури народу, "якому потрібно викладати історію як в оповіданнях для того, щоб було зрозуміло".

Історичний досвід кожного народу пов'язаний передусім із державотворчим процесом, з конкретними історичними особами. Митець мріяв написати історію України в таких популярних викладах "до останніх гетьманів, починаючи од Мазепи", і крізь призму вчинків героїв показати їхню роль у державотворчому процесі України. Як бачимо із назв творів, І.Нечуй-Левицький звертається до найбільш суперечливих сторінок історії України і, не ідеалізуючи, не перебільшуючи ролі тієї чи тієї історичної постаті, прагне допомогти читачеві осмислити її вчинки. Це дало змогу авторові показати драматизм поведінки історичних діячів на порозі політичного вибору, суперечки між моральним обов'язком людини і політика.

"Князь Єремія Вишневецький" написаний у 1897 р., але не був опублікований за життя письменника, хоч, судячи з листування автора з редакціями журналів "Київська старовина", "Діло" та інших, він неодноразово намагався це зробити. Редакції відмовлялися, посилаючись на "анахронізми та історичні недогляди". Роман побачив світ аж у 1932 р. в Харкові, а пізніше ввійшов у 10-томне зібрання творів письменника у 1968 р. Варто зазначити, що вихід роману від початку був непомічений літературною критикою, не згадується він і в монографіях, присвячених життю й творчості І.Нечуя-Левицького (О.Білецький, В.Власенко, С. Єфремов, Н.Крутікова).

Другий роман І.Нечуя-Левицького "Гетьман Іван Виговський" вийшов у 1898 р. у Львові. Його доля була щасливішою, тому що був опублікований одразу після написання, але й він не здобув належної оцінки, щоправда, історик Ор.Левицький звернув увагу на "понижене" тлумачення головного героя. Однак за радянських часів не перевидавався, оскільки не вписувався в ідеологічну схему партійних істориків.

Для обох історичних романів письменник обирає найцікавіший період історії України — козаччину. З цього приводу він писав: "Козаччина — то цвіт українського історичного життя", то самий показний період нашої історії, то час української слави, завзяття і лицарства [...] й буде родючим полем для квіту поетичного" 3. Історичним

тлом роману "Князь Єремія Вишневецький" є середина XVII ст., визвольна війна (1648-1654) під проводом Богдана Хмельницького. Хоч народні маси за підтримки запорожців уже неодноразово виступали проти польсько-шляхетського панування та католицько-єзуїтської експансії (повстання під проводом Косинського. Гуні, Наливайка), проте вони завжди найжорстокішим чином придушувалися урядовими військами. Хронологічні рамки роману "Гетьман Іван Виговський", на відміну від першого, можна з точністю встановити: від 8.01.1654 р. — часу підписання Переяславської угоди і до травня 1664 р. — найдраматичнішого періоду в історії України, періоду втрати надії на самостійність.

Природа історичного роману зумовлена наявністю відповідних джерел. Влучне формулювання надibuємо у польської дослідниці: "Джерелами будуть ті тексти, де ми знаходимо найбільш правдоподібну схожість із трактуванням фактів та концепціями організації художнього світу історичного роману" 4. Отже, таке трактування джерела дає змогу сприймати його як зародок ідеї, який кристалізується в процесі творчості. Входження інформації літопису, історичного дослідження в структуру роману — процес складний. Виділяють два способи: прямий і опосередкований. Письменник, аби переконати читача в достовірності висвітлення історичних подій у романі, вдається до відомого аргументу: "За свідченням тогочасних літописців", тим самим ніби перекладає відповідальність на інших. Складнішим є опосередкований спосіб, який полягає не в прямій передачі історичних фактів, "а через сприйняття досвіду їх освоєння попередниками" 5. Аналізуючи історичні твори І.Нечуя-Левицького, можемо зробити висновок, що їхньою основою є козацькі літописи, наукові монографії М.Костомарова "Історія України в життєписах визначніших її діячів", "Богдан Хмельницький", "Іван Виговський" та щоденник Богуслава Машковського, слуги, князя Ієремії Вишневецького.

Не вдаючись до деталізації, наведемо один тільки приклад використання прозаїком джерела. І.Нечуй-Левицький: "Нехай цар помириться з шведами. [...] А теперечки допроваджуймо до кінця справу з ляхами: треба наступити на їх з двох боків — московське військо по один бік, а шведський король по другий, і бити панів, щоб їх з корінням викоренити і не допустити їх злучитися з іншими спільниками" 6. М.Костомаров: "Най його царська милість зараз помириться з Шведами; треба довести до кінця розпочате діло з Ляхами. Вирушимо на них з двох сторін: з однієї сторони війська його царської милости, з другої — війська шведського короля. Будемо бити Ляхів. Щоб до кінця викоренити і не дати їм злучитися з посторонними державами проти нас" 7.

При дослідженні історичних джерел творів І.Нечуя-Левицького, варто звернути увагу на тип оповідача. За характером трактування автором джерельного матеріалу дослідники вирізняють 4 типи оповідача в історичній прозі XIX століття: оповідач-історик; оповідач-"історик" з обмеженою компетенцією; оповідач-очевидець; оповідач-"філолог" із широкими повноваженнями, який сам створює історичні тексти" 8.

Не будемо характеризувати кожний тип, звернемо увагу на тип "оповідач-історик".

Це оповідач, який намагається наслідувати історика, виявляє необмежену компетенцію як щодо історичних фактів, так і щодо можливостей їх інтерпретації. Його бачення художньої дійсності наближається до компетенції істориків-фахівців (а то й прямо наслідує їх). В той же час його завдання — дати цілісну, співмірну з критеріями "правдивості" чи "правдоподібності" картину історії. Оповідач цього типу людина, як правило, віддалена від зображуваного періоду, і ця часова дистанція виразно підкреслена.

Проаналізувавши історичну прозу І.Нечуя-Левицького, методи використання автором джерел, можна зробити висновок, що його оповідач є типовим представником оповідача-історика.

Залежність від джерел вплинула на композиційну структуру романів: початки розділів і епілоги радше скидаються на наукову статтю, ніж на художній твір.

І.Нечуй-Левицький, мабуть, був одним із перших в українській літературі, хто звернувся до таких проблем: поведінка нації, виховання особистості, здатної повести за собою Маса, випробування багатством та владою, 'причина та наслідки віровідступництва й зради інтересів народу.

Потрібно зазначити, що проблема національного манкуртства й до І.Нечуя-Левицького порушувалася в українській літературі, зокрема А.Свидницьким у романі "Люборацькі". Ще П.Куліш зазначав, що українські землі дали не тільки визначних представників козацтва/а й ревних захисників Речі Посполитої. Сам І.Нечуй-Левицький заперечував спосіб життя, який не відповідав етичним уявленням народу; ламання звичного укладу життя письменник мотивував розривом із глибинною національною традицією і перейняттям чужих звичаїв і понять.

У романах письменник використовує так званий біографічний сюжет. Він, як правило, зображує позитивного героя і його антипода. Таке попарно групування персонажів, на думку дослідника, дає можливість авторові показати індивідуальну неповторність кожного з них 9.

Створюючи образи історичних героїв, І.Нечуй-Левицький прагнув воскресити "великі історичні характери, знані або своєю високою душею, своїм серцем, або своєю нікчемністю. В кожному разі [...] повинна розвиватись яка-небудь психічна сила героя".

"Князь Єремія Вишневецький" — це історико-біографічний роман, у якому письменник реалістично показав життєвий шлях нащадка давнього українського роду Вишневецьких — Єремії Вишневецького. І.Нечуй-Левицький, на відміну від М.Старицького, О.Стороженка, Д.Мордовця, які у своїх творах змалювали Єремію цілком сформованим шляхтичем, прагне проникнути в психологію персонажа, а не відтворити всім відомі з історії риси його характеру. Тому історію життя "одступника" починає з дитинства.

З листування письменника з редакторами газет, журналів можна зробити висновок, що за обсягом роман був більший, оскільки автор основну увагу приділив саме дитинству, однак у процесі видання твір довелося скоротити.

У центрі роману "Князь Єремія Вишневецький" — образ Єремії "одступника",

"перевертня". Крок за кроком, починаючи з дитинства, письменник намагається простежити становлення характеру цієї неординарної постаті. Автор звертає увагу на те, що Єремія з юних літ був сильною особистістю з непокірливою вдачею, ніколи не принижувався і за певних умов міг успадкувати славу Байди-Вишневецького, що причиною національної зради стали особливості виховання юнака.³ Людина, яка не знає національних традицій, бачить у "культурі панівної нації лише ті шари, які захоплюють її своєю позірною ефективністю і переважно розвивають егоїстичні устремління"⁴. Єремію ще дитиною віддали на навчання до єзуїтської колегії, яка розвинула в ньому гордовитість і ненависть до всього українського. Саме з колегії він вийшов уже окатоличеним і спольщеним шляхтичем, що* намагається і не згадувати про своє національне коріння. Відірваність од рідного Грунту негативно вплинула на молодого Єремію, розвинула в ньому пихатість, егоїзм, честолюбство. Прагнення "такої слави, щоб вона затінила славу усіх князів, гетьманів, королів, засліпила увесь світ <...> щоб про його ймення та про його славу пройшла чутка од краю до краю й залунала піснями"⁵, бажання довести, що він справжній "уродзоний" поляк і відданий королю не менше від родовитої польської шляхти, призводить до того, що Єремія найжорстокішими методами прагне викоренити все українське і тим самим завоювати собі найгучнішу славу в Польщі, а в подальшому стати її королем. Письменник зазначає, що не тільки Вишневецький таким способом намагається уславитись, а й інші представники української окатоличеної шляхти (Лящ, Потоцький, Острозькі, Тишкевич). Прагнення наблизитися до королівського трону спонукає Єремію одружитися з дочкою польського канцлера Замойського — Гризельдою. Створюючи образ Єремії, митець показує, що пихатість, яка була помітна в ньому з дитинства щодо старших і вищих за себе, розвинулася ще більше, але тепер вона виявилась у ставленні до польської шляхти. Така зверхність до магнатів призвела до того, що не йому було доручено командування урядовим військом, а нездарним воєначальникам Острозькому, Заславському, Потоцькому.

Треба сказати, що автор не малює образ Єремії суціль чорними фарбами. Він захоплюється ним як талановитим полководцем, що організував добре вишколене військо. Єремія — бережливий господар, що веде майже аскетичний спосіб життя і весь свій час проводить не на балах, а в походах. І.Нечуй-Левицький, на відміну від інших авторів творів про Вишневецького, не змальовує його й фанатиком католицької віри: "йому було байдуже, чи він українець, чи поляк: віра була задля'нього формальність, без котрої не можна було досягти визначеної для себе високої мети" ¹².

Засіб контрасту як композиційний прийом і принцип попарного групування персонажів є одним із найуживаніших у І.Нечуя-Левицького. Антиподом Вишневецького виступає Максим Кривоніс, і кожен з власних позицій бачить майбутнє України. Якщо перший не любив Україну за демократизм і вважав, що "козаків, їх гетьманів, усю Україну треба знищити і вбити на смерть" ¹³, то Кривоніс с виразним представником української ідеї, він хоче бачити рідну землю вільною від шляхетського панування і спрямовує на цю боротьбу всі сили й засоби. Максим виступає умілим

організатором і розважливим політиком, який може захопити людей своїми ідеями, повести за собою.

Прагнучи до всебічного висвітлення характеру головного героя, письменник розповідає історію кохання Єремії й простої козачки Тодозі Світайлихи. І.Нечуй-Левицький пізніше зізнався: "Зразець кохання Єремії [...] взяв я у Наполеона I, схожого на вдачу..." Але й це кохання, і все, що робив Єремія, має риси жорстокості та егоцентризму: "пошматую тебе, щоб твоя краса нікому не дісталась, по віки вічні", — каже Єремія Тодозі. Кохання простої козачки — це внутрішня драма жінки, в якій борються суперечливі почуття: з одного боку, їй полюбився цей рішучий і деспотичний чоловік, а з другого — розуміє, що це кохання не принесе їй щастя, бо коханий — кат її народу. Вона намагається у цій ситуації зберегти людську гідність. Любов Світайлихи до Вишневецького чиста і благородна. Незалежно від випробувань долі, ця жінка залишається людяною й попереджає пролиття безвинної крові княгині і її малого сина Михайла.

Богдан Хмельницький у романі — досвідчений полководець, який очолив визвольну боротьбу рідного народу. Письменник показав незаперечний авторитет гетьмана у війську.

Продовжуючи тему визвольної війни, яка завершилася підписанням принизливої для України Переяславської угоди, автор вказує на те, що боротьба не закінчилася, а перейшла на інший рівень.

Композиційно роман "Гетьман Іван Виговський" складається з двох сюжетних ліній, які взаємно переплітаються і доповнюють одна одну: історія сім'ї Виговських та родини простого козака Демка Лютая. Саме через життєпис цих двох сімей письменник прагне показати ситуацію в Україні після Переяславської угоди та смерті Богдана Хмельницького, ставлення простого народу до намірів своїх провідників.

Цей роман теж належить до історико-біографічного жанру. Письменник показав життя головного героя, в зрілому віці як людину з уже сформованим характером, життєвою позицією, певним соціальним статусом. Ідучи за історичними фактами, а також даючи волю художньому домислу, автор переконливо й аргументовано розкриває трагічну долю державного лідера, якого у вирішальний для України час не зрозуміли й не підтримали представники провідної верстви суспільства. І.Нечуй-Левицький в історичному нарисі про І.Виговського не дає власної оцінки діям гетьмана, але в романі відчувається авторська позиція щодо героя: уже з перших сторінок видно симпатії автора до гетьмана Виговського як до мудрого політика, який в усьому прагне наслідувати Богдана Хмельницького, хоч у деяких питаннях не завжди з ним погоджується. Письменник співчуває людині з таким високим інтелектуальним потенціалом, що не змогла його зреалізувати на благо свого народу. Іван Виговський, як і інші патріоти України, прагне втілити в життя ідеї Б.Хмельницького — відвернути Україну від темної Московщини, але бачить вихід не в самотійності: "Визволимо Галичину і Волинь, зберемо весь наш український народ до купи, і пристанемо до хисткої Польщі і матимемо силу і снагу вдержати самотійність при слабкій Польщі"

14. Письменник засвідчує, що така ідея гетьмана була прогресивна, але неприйнятна для народу, який багато натерпівся від польської шляхти й сподівався "зажити в щасті" під Росією.

На відміну від попереднього роману в "Гетьмані Іванові Виговському" І.Нечуй-Левицький створив цілу галерею цікавих, почасти суперечливих чоловічих і жіночих образів: стомленого військовими походами і хворобою, інколи непередбачливого й свавільного в останні роки життя Богдана Хмельницького, поміркованого й розважливого Івана Виговського, мудрого Юрія Немирича, неврівноваженого й хворобливого Юрія Хмельницького, честолюбної Олесі Виговської, веселої Катерини, сестри гетьмана, шанованої та розважливої Ганни Золотаренко тощо.

Із неприхованою симпатією І.Нечуй-Левицький змалював образ Юрія Немирича, овруцького старости й київського підкоморія, який, будучи шляхтичем, "залишився при вірі свого народу і відрікся від привілеїв свого стану" 15, приєднавшись до Богдана Хмельницького. Він був справжній патріот: "...люблю рідний край і ладен служити на добро йому, поки й мого живоття" 16. Саме думки Юрія Немирича про розбудову України як автономної держави, в союзі з Польщею, в якій гарантувалися б широкі політичні й культурні свободи для українців, глибоко запали в душу І.Виговського й стали одним із поштовхів до підписання Гадяцької угоди, яка передбачала створення Конфедерації Польщі й України. Не вина, а біда І.Виговського і Ю.Немирича, що їхні плани не здійснилися. Тодішнє українське суспільство, передовсім провідна верства не зрозуміли і не підтримали їх. Певна річ, Конфедерація теж не розв'язала б до кінця усі проблеми, які б призвели до створення незалежної Української держави (про це говорить і той факт, що Виговського, попри його пропольську орієнтацію, вбили поляки). Та все-таки це був би крок уперед у порівнянні з Переяславською угодою, тобто питання про самостійну державу українського народу залишилося б відкритим.

По-різному можна ставитися до історичних романів І.Нечуя-Левицького. Можна їх приймати, можна критикувати за ідеалізацію чи "пониження" того чи того історичного героя, за неточне й неповне висвітлення подій минулого, але треба взяти до уваги те, що письменник писав ці романи на основі тих історичних джерел, які були йому доступними. Історичний роман, ясна річ, — це не академічний виклад історії (хоч і цей виклад не позбавлений суб'єктивізму), і йому властиві чітка авторська позиція, художній домисел тощо. Світоглядним орієнтиром письменника був націоналізм, тобто любов до України, що позначилося на інтерпретації історичних подій та осіб. Сюжетну основу романів І.Нечуй-Левицький побудував за принципом контрасту характерів героїв, їх життєвої та моральної поведінки. Найбільш яскраво письменник розкрився як художник-портретист, майстер психологічного відтворення внутрішнього світу героїв, "побутописець". У своїх романах він прагнув через психологічні й соціальні чинники простежити причини деформації людської душі, мотиви віровідступництва тощо. Хоч би якими барвами малював характери своїх героїв, він усе-таки не приховує жалю за змарноване ними життя, втрачені надії. Автор намагався показати, що віровідступництво, духовне зубожіння, егоїстичність натури, прагнення величі за будь-

яку ціну призводять до "обміління" людської душі, до життєвої та політичної драми.

У своїх історичних творах І.Нечуй-Левицький продовжував розвивати художньо-естетичні здобутки української літератури попереднього періоду. Письменник відходить од романтичного зображення національного минулого, основою його творчої практики стає документалізм. Історична проза І.Нечуя-Левицького одночасно виконує дві функції: з одного боку, є посібником для вивчення історії України, має просвітительський характер, а з другого — засобами художнього письма відтворює реальні постаті нашого минулого.⁴

1 Баран Є. Українська історична проза другої половини XIX ст. і Орест Левицький. — К., 1994. — С. 65.

2 Міщук Р. Уроки історії — уроки моральності // Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. — К., 1991. — С. 489.

3 Нечуй-Левицький І. Збір. творів: У 10 т. — К., 1968. — ТЛО. — С. 60-61.

4 Cieslikovska T. Pisarstwo T. Parnickiego. — Warszawa, 1965. — S. 15.

5 Пінчук С. Розвиток жанру — еволюція образу // Проблеми. Жанри. Майстерність. — К., 1981. — Вип. 6. — С. 129.

6 Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. — К., 1991. — С. 334.

7 Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. — Львів, 1918. — С. 313.

8 Bujnicki T. Senkewicz i historia. — Warszawa, 1977. — S. 39-42.

9 Див.: Міщук Р. До характеристики індивідуального стилю Івана Нечуя-Левицького // Індивідуальні стилі українських письменників XIX — поч. XX ст. — К., 1987. — С. 146.

10 Міщук Р. Там само. — С.494.

11 Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. — К., 1991. — С.9.

12 Там само. — С.37.

13 Там само. — С.29.

14 Там само. — С.332.

15 Антонович В. Про гетьманські часи на Україні. — К., 1991. — С. 102.

16 Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. — К., 1991. — С. 343.5